

„Zázemí“ a „bojiště“ v usilování o spravedlnost: textová analýza odborářské, feministické a lidskoprávní mediální komunikace*

MARTIN HÁJEK**

Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd UK, Praha

JÍŘÍ KABELE**

Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd UK, Praha

KATEŘINA VOJTÍŠKOVÁ**

Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd UK, Praha

The 'Background' and 'Battlefield' in the Struggle for Justice: Text Analysis of Trade Union, Feminist, and Human Rights Media Communications

Abstract: The study is a computer-assisted text analysis of corpora obtained from the web pages of nine volunteer, non-governmental organisations and interest groups. The analysis encompasses three areas of justice claims: trade unions (the relationship between employers and employees), feminism (the relationship between men and women), and human rights (the relationship between citizens, foreign nationals, and the state). The aim of the study, based on Foucaultian concepts, is to determine whether media communications are structured by the formative impact of the discourse of claim-making or justice. The main findings relate both to the content and the structure of textual production. First, the organisations examined do not make frequent use of normatively loaded words in their statements. The matter of justice is implicit in their texts. Second, the structure of the statements, represented by the thirty most frequently used words, exhibits a common pattern in all three areas studied. At the one end of the 'statement spectrum', there are words referring to the social situation of the contesting actors ('background'), while at the opposite end, words used in reference to their 'battlefield' (claim-making, bargaining and decision making) appear. This polar structure supports the hypothesis that the media communications of selected activist groups are influenced by the discourse of claim-making or justice. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 2006, Vol. 42, No. 2: 269–290

* Tato stať vznikla v rámci výzkumného záměru MSM0021620841 Rozvoj české společnosti v EU: výzvy a rizika. Děkujeme třem anonymním recenzentům za podnětné připomínky k předchozí verzi rukopisu.

** Veškerou korespondenci pošlete na adresu Mgr. Martin Hájek, Ph.D., Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd UK, U Kříže 8, 158 00 Praha 5 – Jinonice, e-mail: hajek@fsv.cuni.cz, doc. PhDr. Jiří Kabele, Ph.D., Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd UK, U Kříže 8, 158 00 Praha 5 – Jinonice, e-mail: jiri.kabele@volny.cz, Mgr. Kateřina Vojtíšková, Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd UK, U Kříže 8, 158 00 Praha 5 – Jinonice, e-mail: katule_v@centrum.cz.

Úvod

Problémy spravedlnosti a nespravedlnosti mohou být v sociologii nahlíženy z řady perspektiv. Jednou z významných otázek je podíl spravedlnostních rozepří na proměnách moderních společností. Aktuální problémy české společnosti stejně jako historická zkušenost nás výmluvně přesvědčují o tom, že explicitní či implicitní spravedlnostní nároky, hodnocení, principy či výzvy rozhybávají lidské světy [např. Matějů, Vlachová 1995; Vlachová, Matějů 1998]. U zrodu tohoto silového působení je fakt, že jednotlivci stejně jako organizace nemohou řešit či zvládat své nejrůznější praktické problémy a reagovat na důležité výzvy, aniž by se jejich akce nekřížily. Při střetech pak uplatňují své stranické (a proto rozporné) pohledy na odpovědnost za vzniklé újmy anebo dostupné zdroje výhod, zásluh a uznání. Je rovněž evidentní, že spravedlnostní střety jsou významnou měrou diskurzní, anebo alespoň jsou diskurzními praktikami doplňované a dotvářené. Odehrávají se v arénách, které jsou jimi utvářeny a bývají uzpůsobeny tak, aby zároveň sloužily k řešení těchto sporů i bránily jejich vzniku. Nedílnou součástí této perspektivy je hypotetický předpoklad, že vypovídání o spravedlnosti i nespravedlnosti (dále jen ne/spravedlnosti) je formované specifickým *diskurzem spravedlnosti*. Tento diskurz zde nechápeme jako pouhou množinu výpovědí o ne/spravedlnosti, ale také v jeho účinném působení jako pole [Foucault 2002: 97], které formuje spravedlnostní rozepře, a tím se významně, i když mnohdy nepřímou, podílí i na proměnách moderních společností. Formativní působení diskurzu v nejrůznějších oblastech se mnohdy přijímá jako samozřejmost, kterou není třeba dokládat. Úkolem analytika v takové situaci bývá – stručně řečeno – popsat, jak diskurz formuje výpovědi, jaké vztahy nastoluje mezi mluvčími a jaké důsledky toto působení má pro utváření života společnosti. Záměna domněnky za samozřejmost vede k tomu, že prakticky pro všechno existuje specifický diskurz. V tomto článku hájíme stanovisko, že – alespoň v případě spravedlnosti – diskurzní formativní působení je třeba empiricky dokládat a studovat vhodnými metodami. Chceme navíc ukázat, že v této výzkumné oblasti se otevírají možnosti pro využití počítačové textové analýzy.

V textu pracujeme s pojmy diskurz, diskurzní praktiky a relevance výpovědí či diskurzních praktik. Vzhledem k jejich významové mnohoznačnosti dané širokým a obecným užitím je užitečné specifikovat význam, ve kterém je užíváme. Hlásíme se k Foucaultovu pojetí diskurzu z *Archeologie věděni*, ve kterém je diskurz nahlížen jako soubor výpovědí, jimž je vlastní společný řád jejich rozptýlení [Foucault 2002]. Projevuje se v rozmístění (i) objektů, (ii) modalit vypovídání, (iii) pojmů, (iv) ve výběru tematiky. Tímto řádem je také dáno, zda výpovědi patří do jedné diskurzní formace, tzn. zda jsou součástí téhož diskurzního pole, které je formuje. Ve hře jsou více či méně autonomní omezující pravidla vypovídání a rozumění, která se projevují ve specifických diskurzních praktikách. Autorita pravidel a omezení nevychází z jednoho zdroje a (re)produkuje se skrze vypovídání a rozumění.

Z foucaultovské definice jsou zřejmé dvě skutečnosti. Jednak není možné *a priori* mluvit o diskurzu čehokoliv, „diskurz spravedlnosti“ nevyjímaje; nutnou definičnickou podmínkou diskurzu je existence účinně strukturujícího pole. Za druhé, diskurz

zem formované vypovídání nelze chápat jako čistě sémantickou záležitost, ale také jako praktickou činnost. Vypovídání slouží nejen ke komunikaci, ale zprostředkováváně spoluurčuje a ovlivňuje běh událostí. Pro sociologické využití diskurzních analýz jsou tyto předpoklady – o nesamozřejmosti diskurzu, o praktickém rozměru vypovídání a o jeho zprostředkující roli – klíčové. Z četností a spoluvýskytů slov či slovních skupin, které jsou výrazem uspořádaného rozmístění výpovědí, můžeme usuzovat na existenci a vlastnosti řádu vypovídání coby praxe, která spoluutváří sociální skutečnost. Pro interpretaci diskurzních praktik je primárně významná instrumentální a až v druhém sledu reprezentativní funkce. Slouží hlavně jednotlivcům nebo kolektivům k řešení či zvládnutí komunikačních problémů a výzev spojených se zasahováním do skutečnosti: přesvědčují, zpochybňují, problematizují, vyjednávají, příkazují atd., aby ovlivnili, určili, stanovili nebo spustili nějaký běh událostí (např. nápravu nespravedlnosti).

Konkrétně se v našem výzkumu zabýváme *formováním a umísťováním* (alokací) výpovědí, které se prosazují v odborářské, lidskoprávní a feministické mediální komunikaci, spjaté s publikačními místy vybraných aktivistických organizací. Nejčastěji užívaná metoda výzkumu aktivistických výpovědí je tzv. analýza rámců a rámování (*framing*). Rámce představují relativně stabilní interpretační schémata, která výběrovým způsobem kódují objekty, situace, události, zkušenosti a jednání za účelem konstrukce sdílené identity a mobilizace ke kolektivnímu jednání [Snow et al. 1986]. Jsou přítomné v textech a promluvách, které hnutí produkuje. Vůči všeobecnému používání analýzy rámců bylo v poslední době namítáno, že předpokládá veřejný diskurz jako jednoduchý přenašeč významů, tj. jako neutrální médium komunikace mezi hnutím a veřejností [viz Steinberg 1998, 1999]. Steinberg čelí této námitce bachtinovským pojetím diskurzu, který se u něho stává terénem dialogického střetu a konfliktu. Představuje pro něj explicitní bojiště. Ideologické interpretační rámce jsou v tomto pojetí dynamickým produktem dialogických interakcí v prostředí diskurzu.

Pro přesnější vymezení diskurzních terénů, ve kterých se odehrávají souboje interpretací, definic či nejobecněji významů, byl u Steinberga zaveden pojem diskurzních polí. V průběhu veřejných diskusí a debat o problematickém tématu se vytvářejí diskurzní pole omezenějšího dosahu (ve srovnání s Foucaultovým pojetím diskurzního pole, viz výše). Diskurzní pole zahrnují symbolické objekty (rámce, pojmy, idoly apod.), ale také množství aktérů, jejichž zájmy různým způsobem souvisí s daným problémem nebo tematikou, resp. důsledky budoucích řešení [Steinberg 1999: 748; Snow et al. 2004: 402]. Posun od rámců k diskurzním polím odpovídá námi zdůrazněnému posunu od vypovídání k diskurzní praxi. V tomto ohledu postupujeme v souladu s citovanými autory. Zdráháme se je však následovat v tom, když rozšiřují sféru formativního vlivu za hranice vypovídání, aniž blíže specifikují způsob tohoto působení. Je docela pravděpodobné, že alokační a formativní působení se netýká jenom vypovídání, ale také jednání, a v tomto smyslu – máme-li dosáhnout teoretické úplnosti – musejí být zároveň zvažovány jak symbolické objekty (rámce, pojmy, idoly apod.), tak aktéři a jejich akce. Problém spočívá v tom, že takovým krokem se z metodologického hlediska situace nezjednodušuje, ale naopak

komplikuje. Již tak neurčitý okruh výpovědí se rozšiřuje o další, ne vždy analyticky snadno přístupné objekty, a neurčitosti dramaticky přibývá.¹ Výhoda, kterou rozšířením získáváme, je interpretační. Je však také spojena se zvýšeným rizikem zaujatého a manipulativního konstruování závěrů.

Jestliže připustíme, že alokační a formativní účinky diskurzu na vypovídání nejsou samozřejmostí a zahrnutí výpovědí do diskurzu je zároveň určované vystaveností tomuto působení, pak nemůžeme zastávat ani názor, že samozřejmě víme, které výpovědi do určitého diskurzu patří. Výpovědi jsou k diskurzu připoutány hlavně svou relevancí, která není dvouhodnotovou veličinou – patří, anebo nepatří do diskurzu, ale je spíše spojitá. Otázka relevance výpovědí coby zdroje přináležitosti k diskurzu je při využití analýzy textových dokumentů pro studium diskurzů klíčová. V tomto ohledu se zásadním metodologickým problémem stává nalezení způsobu, kterým odlišíme výpovědi se spravedlnostní relevancí od masy ostatních výpovědí. Snadno nahlédneme, že každá výpověď se v závislosti na svém kontextu může stát relevantní pro ne/spravedlnost. Např. výpověď „Nejdříve půjdou děti“ může odkazovat na ne/spravedlivé uspořádání při evakuaci hořící budovy. V jiném kontextu půjde o výpověď vztahující se k pořadí při chůzi po úzké pěšině, ve které spravedlnostní relevanci nepředpokládáme. Opačným příkladem je výpověď „Ministr spravedlnosti navštívil věznici ve Valdicích“, kde se slovo spravedlnost vyskytuje, ale výrok se netýká spravedlnosti ve smyslu našeho výzkumu. Zcela jistě ne všechny výpovědi o jednání ministra spravedlnosti musí být také spravedlnostně relevantní.² Ne/spravedlnostní relevance výpovědí může být garantována užitými slovy, povahou a cíli mluvčích, sociálním kontextem apod. Ve všech takto vymezených souborech výpovědí by se měly projevovat alokační a formativní účinky téhož diskurzu (diskurzního pole). Nemáme ovšem záruku, že se tak bude dít vždy tímž způsobem. Povaha relevance totiž může významně tento způsob spoluurčovat. Proto výše uvedenou Foucaultovu „množinovou“ ideu diskurzu založenou na řádu můžeme jako metodologické pravidlo přijmout jenom tehdy, když ji doplníme o myšlenku relevance.

Čím je garantována relevance námi studovaných souborů výpovědí? O co se opírá naše přesvědčení, že při studiu výpovědí aktivistických organizací zároveň studujeme diskurz spravedlnosti? Aktivistické organizace můžeme chápat obecně jako organizace vznášející nároky (*claim-making organizations*). V případě námi zvolených aktivistických skupin se jedná o nároky určující ne/spravedlivé vztahy mezi zaměstnanci a zaměstnavateli, mezi muži a ženami a mezi lidmi jako občany, resp.

---

¹ V poslední době sice vznikají pokusy, jak současně kvantitativně analyzovat významové rámce, mediální diskurz i ekonomické faktory, nicméně analýza nejde příliš hluboko do struktury významů, omezuje se na explicitní termíny (např. indikátorem „diskurzu globalizace“ je slovo globalizace) a rámce rozlišuje jen na pozitivní – neutrální – negativní [Fiss, Hirsch 2005].

² Zvláště metodologicky komplikovaným případem je mlčení, tj. záměrná absence výpovědí, které může mít přímý vztah ke spravedlnosti (např. jako protest proti nespravedlivému průběhu soudního jednání).

subjekty lidských práv. Mohou, ale nemusí být součástí širšího sociálního hnutí. Publikováním svých textů vstupují do veřejného prostoru, aby prosadily své cíle. Tento prostor pro ně představuje arénu, kde mohou více či méně konfrontačně vznášet své skupinové nároky. Tak zároveň nastolují otázky oprávněnosti svých nároků s odkazem na jejich ne/spravedlnost. V každém případě je pro ně typické, že argument ne/spravedlnosti používají otevřeně či skrytě jako mobilizační prostředek k dosažení svých cílů [Elster 1992: 5]. Činí tak často způsobem, který situaci nespokojených nároků prezentuje jako veřejný či sociální problém a s cílem získat pro ně legitimitu. „Běžné vnímání společenského uspořádání jako spravedlivého a neměnného se [v jejich strategii] musí změnit tak, aby bylo považováno za nespravedlivé a změnitelné.“ [Piven, Cloward 1977], citováno podle [Franzosi 2004: 120]. Nebo, jak píše Spector a Kitsuse: „Nárokující neříkají pouze ‚Chceme změnit toto.‘ Říkají ‚Není správné, že se to děje! Je to špatné! Je to nespravedlivé, nefér a porušuje to naše práva!...‘ [Spector, Kitsuse 1987: 92] Organizace vznášející nároky stojí takto u definice a artikulace mnohých veřejných problémů a posléze i vládou či opozicí prosazovaných politik [Tilly 2004: 3]. Pro nás je neméně důležité, že takovéto organizace současně diskurzivně utvářejí chápání ne/spravedlnosti. Vytvářejí a distribuují vědění, které zdůvodňuje přiměřené pocity nespravedlnosti v termínech nového a spravedlivějšího uspořádání. Představují tak pro ne/spravedlnost důležité – nikoli jediné – producenty vědění (*knowledge producers* [Eyerman, Jamison 1991]). Nemůžeme však, a ani nechceme, zde podávat přehled o rozsáhlé literatuře, která připisuje aktivistickým organizacím jednu z klíčových rolí v rozvoji moderních společností a zabývá se mimo jiné také jejich strategiemi v oblasti mediálního působení.

Naše metodologické důvody pro volbu mediální komunikace aktivistických organizací souvisejí se sázkou na explorační strategii a na komparativní design našich textových analýz. Očekáváme, že počítačové textové analýzy mohou přispět k prokazování formativního působení diskurzů, jestliže zobrazují distribuci výpovědí jako rozložení slov a slovních skupin. V dalším kroku umožňují pomocí studia jejich četností a společného výskytu odhalovat strukturní souvislosti, které se prosazují v institucionálně rámovaném vypovídání. Namísto je ovšem opatrnost, protože kvantitativní textové analýzy nějaké strukturální souvislosti odhalí téměř vždy [Mohr 1998; Franzosi, Mohr 1997; Gephart 1997]. Jako analytici proto musíme prokázat, že nalezené strukturální souvislosti jsou významné a odpovídají v našem případě diskurzivnímu formativnímu působení. Tento nárok představuje hlavní důvod, proč užíváme komparativní design, tj. současně se zabýváme odborářskou, lidskoprávní i feministickou mediální komunikací. Srovnání má napovědět, zda analyzované výpovědi jsou zahrnuty v témž diskurzu spravedlnosti. Exploračně koncipované textové analýzy poskytují částečný a nepochybně hodně zjednodušený obraz předpokládaného společného řádu rozmístění výpovědí formovaných diskurzem spravedlnosti. Nicméně umožňují se ptát, zda nálezy týkající se četností, spoluvyskytů a jejich struktur u zkoumaných polí přinášejí evidence pro existenci jednoho dominujícího společného řádu rozmístění. Povaze naší hypotézy pak odpovídají očekávání, že: 1) obrazy získané z našich tří polí budou mít zřetelný společný jmenovatel interpretovatelný ve vztahu k praktickému rozměru studované komunikace

a 2) objevené rozdíly nebudou radikálně zpochybňovat představu společného řádu rozmístění analyzovaných výpovědí. I když součástí výzkumné strategie se takto stalo „ověřování hypotézy“ a náš článek tento rozměr zvýrazňuje, je nutné mít při jeho čtení stále na mysli, že svou povahou měly naše analýzy především explorační charakter.

Data a metody

Vytvoření korpusů

Texty pro analýzu byly získány pro každou ze zkoumaných oblastí ne/spravedlnosti (feministické, odborové a lidskoprávní) na internetových stránkách vždy tří nevládních organizací a zájmových skupin, pro jejichž existenci je klíčové vyvíjení úsilí o nápravu společenských znevýhodnění anebo o předcházení jejich vzniku. Volba stránek, a tedy i skupin, byla ovšem dána též existencí dostatečného množství stažitelných dokumentů. Výběr byl proto nenáhodný a nesystematický. Je třeba poznamenat, že zatímco v případě odborových organizací existuje množství skupin produkujících elektronicky dostupné texty, ve sféře feminismu a lidských práv je nabídka dosti omezená a byli jsme rádi, že jsme tři organizace disponující vlastními dokumenty vůbec našli. Ve stručnosti uvedeme hlavní charakteristiky skupin, z jejichž produkce byly texty pro analýzu vybrány.

Odborářské skupiny v naší analýze zastupovaly časopisy ze stránek Odborového svazu KOVO, Českomoravské konfederace odborových svazů (ČMKOS) a Federace strojvůdců ČR. *Kovák* (http://www.oskovo.cz/kovak/kovak_04.htm) je časopisem publikovaným na stránkách OS KOVO; pro analýzu byl vybrán letošní ročník bez Příloh, které obsahují v kontextu našeho výzkumu nerelevantní obsah typu „Zdravotní poradce“, „Tipy na dovolenou“ apod. Časopis *Pohledy – revue pro politiku, ekonomii, sociologii a historii* – je umístěn na serveru ČMKOS. *Pohledy* (<http://www.cmkos.cz/pohledy.php>) vznikly v roce 1993, aby poskytovaly odborům myšlenkovou a teoretickou výzbroj a obraz respektované společenské síly. Příspěvatelé jsou lidé z vědeckých a politických sfér a institucí. Texty jsou často doplněné rozsáhlým odkazovým materiálem a množstvím grafů a tabulek, které ovšem nebyly do textové analýzy zahrnuty. Analýza pokrývala ročník 2000. Federace strojvůdců ČR je dobrovolná profesní odborová organizace. Podle Stanov publikovaných na stránkách je jejím cílem hájit pracovní, ekonomické a sociální zájmy svých členů, prosazovat zvýšenou ochranu života a zdraví svých členů, plnění programu FS ČR. Časopis *Zájmy strojvůdců* (<http://www.fscr.cz/>) je tiskovým a informačním orgánem FS. Do výzkumu jsme použili čísla 1–8 z roku 2002. Z textu byly odstraněny rubriky „Právní servis“ (výpisy nových zákonů), „Rekreace“, „Pohádky“, „Společenská rubrika“ apod.

Skupiny zasazující se o ženská práva představují projekt Gender on-line, Národní kontaktní centrum – ženy a věda a Feministická skupina 8. března, resp. jejich časopisy zveřejněné na webových stránkách: *Gender – rovné příležitosti – výzkum*

(<http://www.genderonline.cz/>; ročník 2000–2004), *Kontext* (<http://www.zenyaveda.cz/>; ročník 2002–2004) a *Přímá cesta* (<http://fs8brezna.ecn.cz/>; ročník 2001–2003). První dvě instituce mají zázemí v Sociologickém ústavu AV ČR. Hlavním rozdílem mezi nimi je velmi specifické zaměření projektu Ženy a věda na postavení žen v rámci vědy a výzkumu. Feministická skupina 8. března se hlásí k anarchofeminismu, který se v mnohém odlišuje od hlavního proudu gender studies. Kromě genderové diskriminace je jejím dalším cílem boj proti kapitalismu.

V rámci lidskoprávních skupin jsme se zaměřili na sdružení Spravedlnost dětem, Poradnu pro občanství/občanská a lidská práva a Ligu lidských práv (LLP). Žádná z těchto skupin nepublikuje ucelený časopis, a proto byly analyzovány publikované dokumenty. Sdružení pro ochranu práv dětí, rodičů a prarodičů Spravedlnost dětem (<http://www.iustin.cz/>) se věnuje poměrně úzké problematice svěřování dětí do péče jen jednomu z rodičů (matkám) a problémům, které nastávají v okamžiku, kdy tento rodič odmítne povolovat setkávání dítěte s rodičem druhým (otcem). Zkoumané dokumenty se věnují vymáhání práva na své dítě, konkrétně stížnostem proti diskriminaci otců českým soudnictvím Evropskému soudu pro lidská práva i jednotlivým případům včetně fotodokumentací či odkazů na literaturu. Poradna pro občanství, občanská a lidská práva (<http://www.poradna-prava.cz/>) je občanské sdružení, které založila skupina právníků a sociálních pracovníků s cílem pomáhat při řešení otázek státního občanství a práv cizinců, diskriminace (zejména rasové), rovných příležitostí a pomoci rodinám. Poradna poskytuje právní servis jednotlivcům nebo nevládním organizacím či státní správě. Na svých stránkách zveřejňuje také dokumenty zpracované Poradnou (např. připomínky k zákonům, popisy soudních případů), které jsme využili pro náš výzkum. Liga lidských práv (LLP) vznikla v roce 2002 jako nevládní organizace. Snahou Ligy je dodržování mezinárodních standardů na ochranu lidských práv a důraz na náležité postihování pachatelů zásahů do lidských práv v konkrétních případech. Za svůj cíl si LLP stanovila prosazování ochrany zejména dětských a ženských práv a ochranu lidských práv při působení policie. Do textové analýzy jsme vybrali obsah stránky „Dokumenty“ s datací 7. 4. 2002 – 25. 7. 2005 (<http://www.llp.cz/cz/index.php?cat=dok&art=dokumenty>).

Úpravy dokumentů

Texty byly z formátu html, doc nebo pdf převedeny do textových souborů ascii a z nich vytvořen jeden soubor pro každé publikační místo (organizaci). Poté jsme učinili dvojitý typ úprav: manuální odstranění nerelevantního textu a automatické odstranění nadbytečných a analýzu zatěžujících znaků. Za nerelevantní text byly považovány opakující se hlavičky stránek a rubrik a celé rubriky jako „Dovolená“, „Společenská rubrika“ nebo „Pohádka“ z odborářských časopisů. „Znakový šum“ se z důvodu volby věty jako kontextové jednotky týkal především všech teček, které nekončily větu (za iniciálami, za číslovkami, za zkratkami), ale také znaků jiných než písmen a interpunkčních znamének (# & @ § závorek, uvozovek apod.). Aby

Tabulka 1. Kvantitativní charakteristiky zkoumaných korpusů a jejich částí

korpus	znaků	počet slov	vět	průměrná délka	
				slova (znaky)	věty (slova)
odbory	2 430 127	345 971	19 047	6,024	18,16
Kováč	825 136	118 469	7000	5,965	16,92
Zájmy strojuvůdců	774 176	111 295	6152	5,956	18,09
Pohledy	830 756	116 201	5895	6,149	19,71
lidská práva	1 780 674	254 550	10 945	5,995	23,26
Liga lidských práv	633 728	91 593	4114	5,919	22,26
Spravedlnost dětem	602 084	87 182	3316	5,906	26,29
Poradna práva	544 860	75 777	3515	6,19	21,56
feminismus	2 252 365	317 606	16 503	6,092	19,25
Gender on line	795 891	113 435	5373	6,016	21,11
Fem. skupina 8.3.	779 789	110 752	6460	6,041	17,14
Ženy a věda	644 591	93 409	4670	5,901	20

Zdroj: autoři.

chom ověřili, že způsob úprav nemá vliv na výsledky, analyzovali jsme paralelně texty upravené nezávisle na sobě různými výzkumníky; získané výsledky se prakticky nelišily. Očištěné kolekce textů vždy od tří organizací dané sféry spravedlnosti jsme sloučili do jednoho korpusu, který vstupoval do analýzy jako data. Charakteristiky korpusů jsou uvedeny v tabulce 1.

Explorativní textová analýza

Jako výzkumnou metodu, schopnou zpracovat velké množství textu (v našem případě cca 3500 normostran), jsme zvolili kvantitativní textovou analýzu [Popping 2000; Roberts 1997]. Tato metoda zahrnuje celou škálu přístupů, včetně různých forem obsahové analýzy [Berelson 1971; Krippendorff 2004]. Protože naším cílem bylo „zmapovat“ soubor výpovědí aktivistických organizací, o kterých nám nebyly dostupné žádné systematické informace, použili jsme maximálně explorační postup. Vycházeli jsme v něm výhradně ze slov a slovních spojení objevujících se v textu. Někdy bývá tento způsob označován za aposteriorní typ obsahové analýzy, na rozdíl od klasické obsahové analýzy opírající se o předem daný systém kódů nebo kategorií [Alexa 1997: 21; Carley 1993], nebo za její reprezentativní variantu (v protikladu k instrumentální [Shapiro 1997]).

Výzkumný postup použitý v této studii lze pro přehlednost shrnout do několika kroků: 1. ve vytvořeném korpusu textů je zjištěna frekvence všech slov; 2. vybere se určitý počet nejčastějších významových slov, která vytvoří slovník; 3. tam,

kde je to možné, se slova slovníku převedou na základní tvar (lemmatizace) a sloučí se slovy významově velmi blízkými (synonymizace); 4. korpus je rozčleněn na kontextové jednotky (např. věty); 5. počítačový program spočítá výskyty a spoluvýskyty slov ve všech kontextových jednotkách, vytvoří matici párových četností a normalizuje ji pomocí zvoleného koeficientu podobnosti (např. Jaccardův koef.); 6. transformovaná matice je za použití mnohorozměrného škálování převedena do dvourozměrného prostoru a struktura vzdáleností slov je vizualizována v grafu (podobně postupoval např. [Powel 2004]).

Frekvenční slovníky

Prvním krokem analýzy je sestavení slovníku. Pomocí programu pro kvantitativní textovou analýzu Hamlet [Brier 2003] jsme vytvořili frekvenční slovníky v textu se nejčastěji vyskytujícími významově samostatnými (významovými) slovy. To znamená, že z obecného frekvenčního slovníku jsme odstranili funkční slova a slova, jejichž význam je ryze kontextuální: číslovky; předložky (na, v, s aj.); částice (zdali, bohužel, až aj.); spojky (a, i, nebo aj.); zájmena (my, náš, se aj.); slovesa být, mít, moci, muset; podstatná jména označující čas (den, měsíc, doba aj.); a ostatní významově kontextuální slova (např. základ). Navíc jsme v našem případě vypustili často se opakující jména organizací a časopisů (Kovo, strojvůdci apod.)

Upravený frekvenční slovník vytvořil základ pro sestavení analytického slovníku nejméně frekventovanějších slov. Vybraná slova jsme převedli na jejich základní tvar, např. tvary mzda, mzdy, mzdou atd. byla nahrazena slovy *mzd** (hvězdička značí následující libovolné písmeno nebo více písmen) a *mezd*. V analýze jsme potom vyhledávali všechna slova začínající řetězcem písmen *mzd* nebo *mezd*. V několika málo případech jsme však takto nepostupovali, protože některá významem odlišná slova mají stejný slovní základ (např. práce a pracovní). Dále jsme sloučili často se vyskytující slova s podobným významem, např. násilí – znásilnění nebo matka – mateřství. Předpokládáme, že tyto výrazy se vyskytují v podobných kontextech (mají podobný vzorec spoluvýskytů s jinými slovy) a jejich sloučení nebude mít znatelný vliv na celkovou strukturu sledovaných slovních vztahů [Mohammad, Hirst 2005]. Abychom předešli vzniku artefaktů a zkresleného vyhledávání, všechny uvedené úpravy jsme vždy ověřovali pomocí zobrazení slov v originálním kontextu programem TextSTAT 2.5. Protože oba tyto zásahy vnášejí do analýzy subjektivní hodnocení a mohou ovlivnit následná zjištění, originální frekvenční slovníky jsou pro srovnání k dispozici v elektronické podobě na adrese: <http://sreview.soc.cas.cz/upl/archiv/files/Hajek_et_al_Zazemi_a_bojiste_priloha.xls> (Příloha online). Pro přehlednost budeme v dalším textu i grafech uvádět vždy jedno slovo jako zástupce slovní skupiny, vypsané ve slovnících v Příloze online.

Společný výskyt slov a výpočet vzdáleností mezi slovy

Sestavené a upravené korpusy s jejich slovníky jsme analyzovali sledováním spoluvýskytu hledaných slov a slovních skupin (dále již jen slov) (pro obecný princip [Dagan 2000]). Za kontextovou jednotku jsme zvolili větu (souvětí), definovanou pro tyto účely jako soubor slov nacházejících se mezi dvěma koncovými interpunkčními znaménky (. ! ?).³ Vícenásobný výskyt téhož slova ve větě nebyl zohledněn. Četnost společného výskytu dvojice slov v jedné větě byla brána jako míra jejich vzdálenosti v korpusu – čím častěji se dvě slova vyskytovala v jedné větě, tím jsme je považovali za vzájemně si bližší. Frekvenční analýzu výskytu slov a jejich společných výskytů jsme provedli prostřednictvím programu Hamlet a nezávisle ověřovali vlastním, speciálně pro tyto účely vytvořeným programem SLOVA. Z párových četností spoluvýskytů vznikla symetrická matice, kterou jsme normalizovali pomocí Jaccardova koeficientu podobnosti. Jaccardův koeficient $S(x,y) = a / (a + b + c)$, kde x , y jsou proměnné (daná slova), a je počet společných výskytů x a y v korpusu, b je počet samostatných výskytů x v korpusu a c je počet samostatných výskytů y v korpusu, je považován za vhodnou míru asociace párově se vyskytujících objektů (např. dvojic slov v korpusu; pro srovnání různých měř viz [Chung, Lee 2001]; frekvenční matice pro jednotlivé korpusy jsou uvedeny v Příloze online.) Pro převedení matice vzdáleností do interpretačně přehledného dvourozměrného prostoru jsme použili mnohorozměrné škálování (zkráceně, v souladu s anglickou zkratkou, MDS).

MDS je projekcí n -rozměrného prostoru matice vzdáleností (či podobností) do prostoru s nižší dimenzionalitou. Jedná se o explorační techniku, jejímž cílem je získat vizuálně přehlednou konfiguraci bodů (v našem případě slov), usnadňující následnou interpretaci dat jako celku [Hebák et al. 2005: 145; Cox, Cox 2001; Shepard et al. 1972]. Výsledkem MDS je „mapa“ bodů (slov), ve které jsou si bližší ty, které jsou si bližší rovněž v textu (blízkost v textu se zde rozumí frekvence spoluvýskytů v jedné větě). Jelikož vzdálenosti mezi slovy nemají metrický charakter, zvolili jsme nemetrickou variantu MDS, která vychází pouze z pořadí slov podle jejich vzájemných blízkostí, nikoli z absolutních hodnot. Jako indikátor kvality projekce (jak dobře výsledná konfigurace reprezentuje konfiguraci původní) se používá míra stresu: čím je stres vyšší, tím méně zobrazená reprezentace odpovídá vzdálenostem mezi slovy. Také platí, že s menším počtem dimenzí, do kterých data projektujeme, roste stres, a naopak. Logicky vyvstává otázka, v kolika dimenzích je vizualizace optimální. Vzhledem k tomu, že jsme pracovali s programem SPSS (procedura PROXSCAL;

³ V úvahu připadalo zvolit za kontextovou jednotku holou větu, tzn. vřadit mezi dělicí interpunkční znaménka i čárku. Tím by se ovšem podstatně snížil počet spoluvýskytů, řádově 2–5krát. Mapa výsledných vzdáleností by byla značně ovlivněna množstvím blízko sebe se vyskytujících slov, a zvláště frekvencí sousloví (sociální politika, zákoník práce, lidská práva apod.). Naším cílem bylo překonat tuto „frázovost“ a zachytit komplexnější strukturu výpovědního prostoru. Otevřenou možností je rozšíření kontextové jednotky na odstavce; v případě textů formátovaných pro internetovou prezentaci, které tvořily nezanedbatelnou část našich dat, jsou ovšem odstavce velice nespolehlivou jednotkou.

SPSS 10.0), který neumožňuje zobrazení všech tří dimenzí současně v jednom grafu, přidržíme se, jak je doporučováno [Cox, Cox 2001: 88], dvourozměrného zobrazení. Toto řešení podporuje i rozložení hodnot stresu pro jednotlivé počty dimenzí, kdy ve všech třech studovaných případech byl pokles stresu maximální mezi jednou a dvěma dimenzemi. Současně můžeme uvést, že míra stresu se pohybovala kolem hodnoty 0,05, což znamená dobrou kvalitu projekce [podle Kruskala v Hebák et al. 2005: 160].

Jak bylo uvedeno výše, MDS je technika, která zviditelňuje strukturu dat. Při interpretaci výsledných grafů je třeba vzít v úvahu následující skutečnosti: jednotlivé dimenze nemají substanciální smysl, a graf lze proto libovolně otáčet a převracet (vyznačené osy slouží jen pro lepší srozumitelnost našeho popisu pozic slov); konfigurace je výsledkem hledání optimálního zobrazení pro všechny vztahy současně, proto je smysluplné interpretovat strukturu spíše jako celek než jednotlivá slova nebo jejich dílčí shluky; velmi četná slova, která prostupují většinu textu, jsou zobrazena blíže středu grafu a jejich vzájemné pozice jsou velmi stabilní, zatímco slova relativně méně častá a frekvenčně nesvázaná s jinými slovy se nacházejí na okrajích grafu a jejich pozice se při změně parametrů zobrazení může změnit.

Způsob interpretace výsledků

Podle známé Firthovy distribuční hypotézy, která říká, že slova vyskytující se v podobných kontextech mají i příbuzný význam [Firth 1957],⁴ je cílem většiny studií ze vzájemné četnosti spoluvýskytu slov odvodit jejich vzdálenost sémantickou [Mohammad, Hirst 2005; Mohr 1998; Bernard, Ryan 1998]. Naš výzkum – i když užívá podobné strategie – je odlišný. Jak jsme uvedli v úvodu, naší prvořadou snahou je zmapovat a zviditelnit výpovědní prostor v dokumentech aktivistických skupin. Nezajímá nás proto bezprostřední sousedství slov v nalezených výpovědních prostorech, ale spíše jejich základní struktura: hlavními aspekty popisu těchto prostorů jsou: polarita, rozptýlenost/sevřenost, oddělenost/spojitost, jádro/okraj. Jedním z důvodů pro tuto interpretaci je i vliv četnosti slov na jejich pozici v grafu; četná slova, která se v grafu nacházejí blíže středu, si nejsou sémanticky bližší, než slova méně četná, která, jak již bylo zmíněno, jsou „vytlačována“ na okraj. Krajním případem je takové slovo, které by bylo v každé větě a které by logicky v grafu muselo mít pozici nejbližší druhému nejčastějšímu slovu v textu. Na druhé straně vysoká četnost určitého slova v souboru výpovědí je indikátorem jejich významné role a zobrazení prezentovaná v této studii tuto roli zohledňují.

Interpretace je pochopitelně ovlivněna významem jednotlivých slov, nicméně v grafu nelze nahradit slova tečkami nebo čísly. I tak by bylo sice možné odhalit izolované shluky, ale nikoliv např. polaritu pole. Takže i když pracujeme s významem

⁴ Jeho myšlenka se váže k výroku „You shall know a word by the company it keeps“ [Firth 1957: 179].

slov, nepojímáme vzdálenost prvků v prostoru jako primárně sémantickou, ale jako vzdálenost diskurzivní. Dále je třeba uvést, že věcná interpretace výpovědních prostorů zobrazených prostřednictvím MDS nemá žádnou „technickou“ oporu nezávislou na studovaném problému [např. Shepard 1980]. V tomto smyslu nemůže být ani „objektivní“ a závisí na schopnosti výzkumníka vynalézt smysluplné vysvětlení získané konfigurace slov. V našem případě opíráme interpretaci o srovnání tří tematicky odlišných aktivistických diskurzů a jedním z vodítek bylo hledání jejich specifických i sdílených rysů.

Zjištění

Aktivistický slovník

Jak bylo uvedeno výše, slovníky jsme vytvářeli z nejčastěji se vyskytujících významových slov. Předpokládali jsme, že kromě slov specifických pro danou oblast nalezneme i dostatek slov normativně hodnotících včetně slova spravedlnost v jeho negativních i pozitivních formách. Například Elster ve zprávě ze svého velkého výzkumu Local Justice uvádí: „[Nárokující] často vyjadřují své požadavky v pojmech spravedlnosti a férovosti, i když odvolávání se na tyto pojmy může, ale nemusí být upřímné“ [Elster 1992: 5]. Je zřejmé, že Elster ve svém tvrzení neuvedl, že toto odvolávání je mnohdy implicitní. Přesto jsme očekávali frekventovanější používání normativně hodnotících slov (např. ne/správný,-ě, ne/a/morální,-ě, prospěšný, škodlivý, ne/normální,-ě, dobrý/zlý apod.), protože situace vyvolávání a vedení sporu nutí vypovídající k explicitním vyjádřením zdroje oprávněnosti vznášených nároků. S jistým překvapením jsme však zjistili, že slovo spravedlnost, stejně jako jiná normativně hodnotící anebo normativně zatížená slova (čest, křivda, apod.) se ve výpovědích studovaných skupin vyskytují spíše zřídka, a proto nemohla být zahrnuta do námi studovaných výpovědních prostorů. V korpusu feminismus je jen 113 slov se slovním základem *spraved*, v korpusu odbory 75 a v případě lidských práv 200 (z toho se však v 59 případech jedná o ministerstvo či ministra spravedlnosti a v 38 případech tvoří slovo *spravedlnost* název sdružení Spravedlnost dětem).

Všechny tři oblasti výpovědí jsou charakterizovány dvěma skupinami částých slov. Jednak jsou to slova tematicky specifická a jednak slova všem nebo části společná. Do první skupiny v odborářské textové produkci patří slova *práce, zaměstnanec, odbory, vyjednávání, smlouva, mzda, nezaměstnanost, podnik, vedení*; v lidskoprávní oblasti jsou to slova *děti, soud, ochrana, osoba, trest, cizinec*; ve výpovědích feministických skupin jde o slova *žena, muž, práce, pohlaví, gender, rodina, výzkum, postavení* (Příloha online). Za pozornost stojí vysoká četnost použití slova *dítě* a jeho variant v lidskoprávním korpusu – tvoří téměř 13 % všech hledaných slov. Částečně je to způsobeno častým užitím slova ve výpovědích sdružení Spravedlnost dětem, ale i ve zbylých dvou lidskoprávních skupinách je slovo *dítě* jedním z nejčetnějších (v Lize lidských práv je nejfrekventovanější, v Právní poradně sedmé nejvíce se vyskytující slovo).

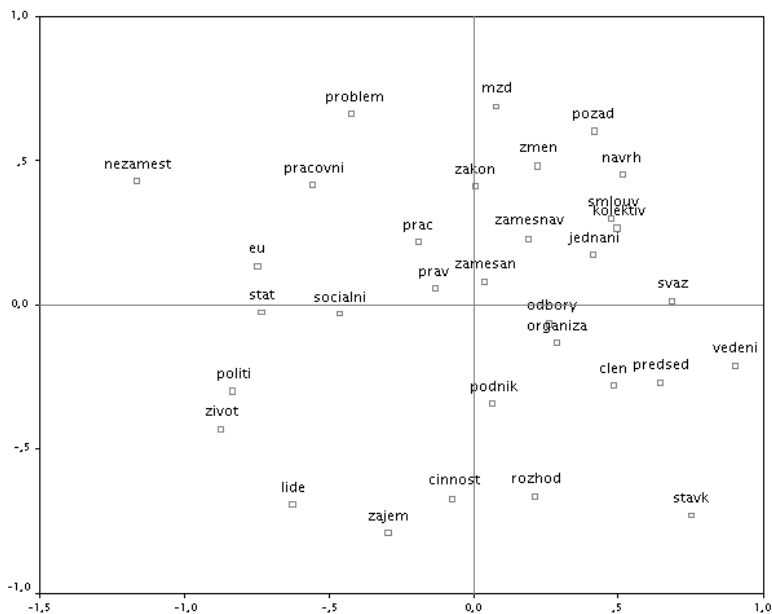
Skupinu frekventovaných a všeobecně nebo částečně sdílených slov tvoří: *lidé/lidský, sociální, právo, zákon, život, rodiče, problém, politika/ci/cký, stát a organizace*. Nepovažujeme tato slova za vymezující téma spravedlnosti v diskurzí rovině. Poukazují však na skutečnost, že téma spravedlnosti je ve všech studovaných oblastech zasazováno do rámce spravování veřejných záležitostí, který spravedlnost sdílí i s dalšími tématy.

„Zázemí“ a „bojiště“ v aktivistickém diskurzu

Výpovědní prostor v korpusu odborářských výpovědí ukazuje obrázek 1. Nejblíže jádru tohoto prostoru, v neutrální pozici vůči ostatním pojmům, je slovo *zaměstnanec*. Napravo od něj jsou slova *odborníci, organizace, svaz, jednání, zaměstnavatel, smlouva, návrh, předseda/nictvo, stávka* a další. Nalevo od středu prostoru jsou slova *právo, práce, sociální, stát, EU, pracovní, nezaměstnanost, život, politika/ci*, apod. Když hledáme, co diskurzí sbližuje slova na pravé straně, tak je to zjevně odkaz na vyjednávání: odbory (odborové svazy), resp. členové jejich vedení vyjednávají se zaměstnavateli o kolektivních smlouvách, kladou návrhy a požadavky, činí rozhodnutí či proti nim protestují, zvažují stávku. Na levé straně jde o diskurzí sbližování vázané na argumentaci jiného typu – zaměstnanci mají svou práci a také jistá práva a sociální jistoty, které jsou ve vztahu ke státu a Evropské unii, ale jejich problémy se týkají i politiky a politiků na jedné straně a lidí a života na straně druhé – je tu líčena situace, ve které se zaměstnanci nacházejí. V mezilehlém postavení těchto dvou výpovědních polí jsou slova *mzdy, zákon, podnik, činnost*, které jsou součástí jak situace, tak vyjednávání: mzdy jsou nízké, ale bojujeme o jejich zvýšení; zákony nás chrání, ale jedná se o jejich změně; viděno perspektivou vypovídajících, jejich zájem vychází ze situace a určuje jejich jednání; musejí se prosadit jak v definici situace, tak při vyjednávání. Ovšem nejde zde o postavení jednotlivých slov, která se jistě vyskytují ve výpovědích v mnoha dalších kontextech a významech. Důležité je celkové rozložení všech slov ve výpovědním prostoru, které ukazuje na specifickou polarizaci odborářského diskurzího pole. Jedna velká část – rozptýlenější – zastupuje výpovědi o „zázemí“ zaměstnanců a druhá část – sevřenější – výpovědi o „bojišti“ zaměstnanců-odborníků. V meziprostoru pak nalézáme slova (*mzdy, zákon, popř. zájem*), která umožňují vyjadřovat požadavky. Popsanou strukturu výpovědního prostoru můžeme chápat jako výraz diskurzího spojení obou rozpoznatelných částí prostoru, které vyjadřuje „dělbou“ vypovídání.

Při detailnějším zkoumání konfigurace odborářského výpovědního prostoru můžeme u „bojiště“ rozlišit nakupení pojmů ve spodním segmentu se slovy *podnik (firma), odborníci, organizace, členové, předsednictvo, rozhodnutí, stávka* a v horním segmentu tvořené slovy *zaměstnavatel, kolektivní, smlouva, návrh, požadavky*. S jistou opatrností můžeme říci, že spodní oblast sdružuje slova umožňující referovat o (vnitřním) rozhodování odborových organizací podniků a firem, zatímco horní shluk tvoří slova výpovědi týkající se (vnějšího) vyjednávání se zaměstnavateli. Uvedené koncepty bojiště a zázemí jsou převzaty z vojenského slovníku a jsou zde použity obrazně. Zá-

Obrázek 1. Odbory (MDS, Proxscal, ordinalizované relativní vzdálenosti slov, norm. stress 0,05148)

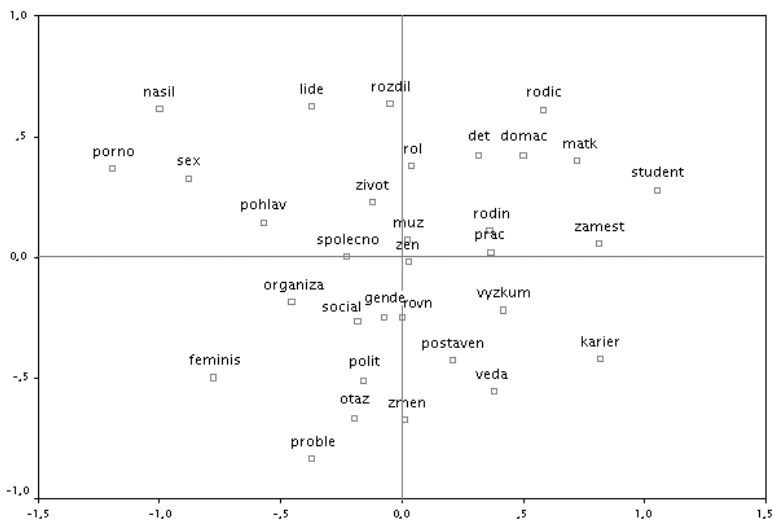

Zdroj: autoři.

zemím se rozumí místo, kde se přímo nebojuje a které patří jedné z bojujících stran. V interpretaci výpovědních prostorů je zázemí oblast slov vztahujících se (významově či argumentačně) k pozici aktéra ve společnosti, k jeho specifické situaci. Na druhé straně bojiště znamená bitevní prostor, který nikomu nepatří a kde dochází ke střetům dvou popř. více bojujících stran. Tímto termínem proto označujeme oblast, ve které se nacházejí slova odkazující ke sporům, vyjednávání, institucím a aktérům, kteří vyjednávání vedou, k vznášeným požadavkům a nárokům apod.

Logicky jsme si v dalším kroku položili otázku, zda polarizace na sféru „zázemí“ a sféru „bojiště“ je přítomna i ve dvou dalších studovaných korpusech. Výpovědní prostor feministické textové produkce je znázorněn na obrázku 2. Jeho pomyslný střed tvoří slova *žena* a *muž*, resp. *ženský* a *mužský*. V pravé horní čtvrtině grafu se nacházejí slova *děti*, *domácnost*, *rodiče*, *matka*, *rodina*, *práce*, *zaměstnání*, *student*, *role*. Všechna tato slova se vztahují k životní situaci žen i mužů (s výjimkou *mateřství*). K těmto slovům lze také připojit slova *život* a *lidé* na jedné straně a *výzkum* a *kariéru* na straně druhé, a tak doplnit feministické „zázemí“. Protějšek feministického „zázemí“ tvoří diagonálně postavená slova *organizace*, *sociální*, *gender*, *rovný*, *politika*, *postavení*, *otázky*, *problémy*, *změny* a *feminismus*, popřípadě *věda* a *postavení*. Můžeme tento útvar spojovat s „bojištěm“ či „bojišti“? Ano, ale nesmíme si toto „bojiště“ představovat jako kolbiště, na němž bojují dvě či více stran převážně o zdroje. Zde

Obrázek 2. Feminismus (MDS, Proxscal, ordinalizované relativní vzdálenosti slov, norm. stress 0,05035)

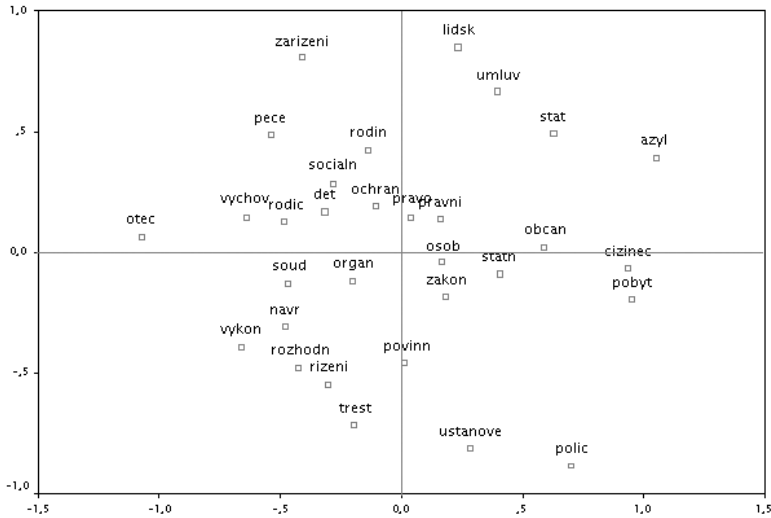
Zdroj: autoři.

(asymetricky) bojuje jen jedna strana o uznání. Odehrává se tu „dobývání pevnosti“, kterou je ale celá společnost včetně neuvědomělých žen. „Dobývány“ jsou hospodářské, politické, mediální i vědecké instituce. Proto ani nemůže existovat institucionální místo, kde by se soustřeďovalo rozhodování o feministických nárocích. Vědecké instituce zde ovšem zaujímají důležité místo, protože namnoze základní výzbroj tvoří vědecké argumenty převážně žen-vědkyň. Věda se tak stává velice důležitým polem emancipačního usilování feministek.⁵

Zajímavé je v tomto ohledu také postavení slova *gender*, které se nalézá ve výpovědním prostoru „bojiště“. Ukazuje se tak skutečnost, že „vědecky komplikovaný“ pojem genderu má ve feministické mediální komunikaci spíše charakter požadavku než atributu životní situace žen a mužů [Hájek 1995]. Pozornost zasluhuje též zvláštní společná pozice slov *sex*, *pornografie* a *násilí*, které leží v levé horní čtvrtině grafu. Tato slova nepatří zjevně do prostoru „zázemí“, ale nejsou integrována ani do prostoru „bojiště“. Tuto oddělenost neumíme bez dalšího zkoumání jednoznačně interpretovat. Může jít o hodnotovou ambivalenci, kterou má sexualita, pornografie a v jistém smyslu i násilí v různých proudech feministického diskurzu; může být ovšem způsobena i tím, že pornografie, násilí (na ženách) a zneužívání (ženské) se

⁵ Mohlo by se zdát přirozené, že věda má ve feministickém korpusu tak silné postavení, když dvě z vybraných publikačních míst jsou součástí Sociologického ústavu AV ČR. Pak si ovšem musíme položit otázku, proč právě zde se feministický aktivismus tak nápadně prosazuje.

Obrázek 3. Lidská práva (MDS, Proxscal, ordinalizované relativní vzdálenosti slov, norm. stress 0,0501)

Zdroj: autoři.

xuality jsou krajními formami maskulinní dominance, které dotvářejí celkovou charakteristiku postavení žen. Nejenže popisují to, jak je také se ženami zacházeno, ale mohou se stát i důležitým argumentem pro kolektivní akci – poskytnutí pomoci obětem – a tím dodávat feministickému usilování další „zbraň“.

Poslední zkoumanou sférou komunikace jsou výpovědi aktivistů ochrany lidských práv. Výpovědní prostor získaný pomocí MDS se zde ještě výrazněji liší od odborářského výpovědního prostoru než v případě feministické komunikace (obrázek 3). Na pohled je zřejmé, že zde není přítomno jádro konfigurace, ale existují tři samostatná ramena. První z nich (vlevo dole) je tvořeno slovy *soud, orgán, návrh, výkon, rozhodnutí, řízení, trest, povinnost*. Mohli bychom ho chápat jako reprezentanta soudně-procesní části výpovědi. Nad ním, vlevo nahoře, jsou slova *výchova, rodiče, děti, ochrana, sociální, rodina, péče, zařízení, otec*. Toto rameno se vztahuje především k tematice ochrany dětí jako objektu péče (v zařízeních, v rodině, u rozvedených otců). Třetí argumentační rameno je v pozici napravo od předešlých a sestává ze slov *osoba, zákon, státní, občan/ství, cizinec, pobyt*. V tomto případě se jedná o problematiku pobytu cizinců na našem území. Mimo tyto oblasti v horním pravém kvadrantu nalézáme čtveřici slov, které spojuje odkaz na úmluvy o lidských právech, o právech dítěte, o právním postavení uprchlíků a azylu, jejichž protějšek – v dolním pravém kvadrantu – tvoří *policie*, jako výkonný a také zneužitelný orgán, který mocensky zaručuje ochranu práv.

Je možné interpretovat konfiguraci lidských práv jako rozdělenou na „zázemí“

a „bojiště“? Snadno lze rozeznat, že proti sobě stojí docela zřetelně diskurzivní „zázemí“ a „bojiště“ ochrany dítěte, tzn. levý horní a levý dolní kvadrant. Současně je možné interpretovat „cizinecké“ rameno jako pole definice situace ve vztahu k cizincům (cizinci nejsou státní občané, a proto potřebují mj. povolení k pobytu), zatímco „bojiště“ sdílí s těmi, kdo chrání děti – soudní či jinou úřední cestou se domáhají rozhodnutí. Obě dvě „zázemí“ sdílí společně „bojiště“, kterým je soudní řízení popř. jednání s orgány státní správy a moci. Za povšimnutí stojí výpovědní sevrženost tohoto diskurzivního „bojiště“. Cizineckou a (méně výrazně i) dětskou problematiku definičně dotvářejí odkazy na úmluvy o lidských právech, o právech dítěte, o právním postavení uprchlíků a azylu, jejichž signatáři jsou státy.

Ve středu odborářského a feministického výpovědního prostoru, a tedy i na hranici mezi těmito dvěma jeho oblastmi se nacházejí cílové skupiny aktivistické činnosti (zaměstnanci, ženy a muži). Je to přirozené. Taž diskurzivní praxe, která slouží k uplatňování spravedlnostních nároků, zakládá i identitu diskurzivně se prosazujících aktivistických skupin. Podobný střed ovšem nenacházíme v komunikaci lidskoprávní. Zde jsou subjekty ochrany diskurzivně v zásadě bezmocné – děti a cizinci – a i jejich schopnosti jednání jsou omezené.⁶ Komunikace zde tedy neplní formativní roli při zrodu zájmové skupiny, tak jako v předešlých případech. Konstituce chráněných je zde zajišťována z velké části právními úpravami anebo v případě cizinců rovněž jejich medializovaným střetáváním s policií. Z této perspektivy viděno, spojení dílčích korpusů v jeden se přece jen ukazuje jako něčím přínosné, protože obnažuje významnou specifikou ochrany lidských práv, která je vždy ochranou diskurzivně handicapovaných skupin.

Diskuse

V představených analýzách jsme oživilí Foucaultovu ideu, že formující vliv diskurzu je třeba spatřovat ve specifickém řádu rozptýlení výpovědí [Deleuze 1996: 11–38], a tuto myšlenku jsme doplnili o problematiku diskurzivní relevance. Tato teoretická východiska vedla k tomu, že formování-umísťování výpovědí v určitém diskurzu jsme zkoumali prostřednictvím sbírek (korpusů) výpovědí určených jedním typem relevance vůči danému diskurzu; v nich jsme se následně pokoušeli identifikovat a popsat působení diskurzivního pole. Naše tři srovnávané textové analýzy nám zatím nedávají oprávnění vyslovovat autoritativní závěry o tom, zda existuje či neexistuje předpokládaný diskurz spravedlnosti, a tím spíše nám neumožňují tvrdit, že námi zjištěné strukturní souvislosti, interpretované metaforicky v termínech *bojiště* a *zázemí*, popisují dostatečným a vyčerpávajícím způsobem formování-umísťování výpovědí o ne/spravedlnosti. Na druhé straně naše srovnávací analýza přináší nálezy,

⁶ Podle našich nepublikovaných zjištění má mediální komunikace ekologických skupin podobnou strukturu. Subjektem ochrany je však příroda, resp. rostlinné a živočišné druhy. Do jaké míry ji lze řadit do diskurzů spravedlnosti (environmentální spravedlnost), je otevřená otázka, které se chystáme dále věnovat.

kteří ukazují, že jsme se vydali při volbě metody a formulaci problému diskurzních aspektů spravedlnosti nadějným směrem. Zjištěné strukturální souvislosti nasvědčují tomu, že diskurz spravedlnosti existuje, i když ho zatím nedokážeme vymezit ve vztahu k diskurzu veřejného nárokování. Zjištění rovněž podporují myšlenku, že relevance výpovědí (stanovení principů jejich zahrnutí a vyloučení) je klíčovým měřem studia jakýchkoli diskurzů.

V úvodu článku jsme si položili otázku, zda zjištění týkající se četností, vyskytů a jejich struktur u zkoumaných polí přinášejí evidenci pro existenci jednoho dominujícího společného řádu rozmístění. Konkrétně jsme vymezili dvě očekávání: a) konfigurace slov získané z tří korpusů budou mít zřetelný společný jmenovatel interpretovatelný ve vztahu k praktickému rozměru studované komunikace a b) objevené rozdíly nebudou radikálně zpochybňovat představu společného řádu rozmístění analyzovaných výpovědí.

Diskusi o naplnění uvedených očekávání můžeme začít zjištěním, že slova se vztahem ke spravedlnosti a normativitě nepatří mezi nejčetnější. Naopak, jejich frekvence byla relativně nízká, a to i v případě lidskoprávní komunikace. Pojem *spravedlnosti* a hodnotící soudy netvoří jádro aktivistického výraziva; to je naplněno z velké části tematicky relevantními slovy a z menší části relativně chudým společným slovníkem. Máme tomuto nálezu rozumět tak, že slovník požadavků na spravedlnost obsahuje jen četná slova sdílená všemi třemi – *lidé/ský* a *sociální* – anebo alespoň dvěma korpusy – *právo, zákon, život, rodiče, problém, politika/ci/cký, stát, práce, dítě* a *organizace*? Uvedená slova argumentačně, ale také kontextuálně vymezují problém spravedlnosti především nepřímo, jako problém spravování veřejných záležitostí. Mobilizují současně kontext právní (*právo* a *zákon*), kontext „sociální“ (*sociální, rodiče, dítě*), kontext politický (*politika/ci/cký* a *stát*) i kontext humanisticko-existenciální (*lidé/ský* a *život*).⁷ Zvažované zjištění slabého zastoupení slova *spravedlnost* v korpusech mediální komunikace aktivistických skupin je kontraintuitivní. Ukazuje mimo jiné na to, že relevance vázaná na výskyt klíčových slov je jen jednou z možných relevancí při studiu diskurzů. Kdyby byla v našem případě výhradně užitá pro sestavování korpusů, vyřazovala by nejspíš většinu výpovědí, které běžně vztahujeme ke spravedlnostním rozeprávím.

Přejdeme-li od slovníků ke vztahům mezi nejfrekventovanějšími vybranými významovými slovy, ukáže se příbuzná strukturace výpovědních prostorů u všech analyzovaných aktivistických mediálních komunikátů. Usuzujeme z toho, že všechny náležejí k témuž diskurzu spravedlnosti, tj. jejich účastníci jsou vystaveni témuž formativnímu působení. Distribuce slov totiž ve všech třech analyzovaných výpo-

⁷ K podobným výsledkům jsme dospěli také analýzou kontextu užití slova *spravedlnost* a jeho variant v českém psaném textu. Jako data nám sloužil korpus psané češtiny SYN2000 Českého národního korpusu. Shoda ve vymezení spravedlnosti aktivistickou komunikací, kde se slovo *spravedlnost* objevuje jen vzácně, s obecně užívanou psanou češtinou, kde jsme naopak zkoumali výhradně kontext slova *spravedlnost*, je udivující a vede nás k myšlence, že významy pojmu *spravedlnost* jsou ve společnosti široce sdílené.

vědních prostorech vykazuje působnost podobného vzorce: proti sobě stojí oblast slov vztahujících se k uplatňování požadavků, vyjednávání a rozhodování („bojiště“) a oblast slov vztahujících se k problematické situaci, která je zdrojem nároků („zázemí“). Toto zjištění se může jevit na první pohled jako téměř banální. Analyzovali jsme přece soubory výpovědí získané z několika „bitevních míst“ uvažovaného „bojiště“, a zdá se proto samozřejmé, že se přináležitost odpovídajících diskurzních praktik k těmto místům odráží v našich nálezech. Ale když se nad touto samozřejmostí zamyslíme důkladněji, zjistíme, že není tak samozřejmá. Strukturace výpovědních prostorů je zjištěna na nejméně frekventovanějších pojmech a je – jak jsme již předeslali – v tomto smyslu dominantní. Uvedená zjištění musíme tedy chápat tak, že studovaná diskurzni praxe valnou měrou spočívá právě v odkazování k rámcům spravedlnostní rozepře a k vymezování aktuální situace. Smyslem této diskurzni praxe je soustředit pozornost k „bojišti“ a mobilizovat takové „sociální síly“, které budou garantovat dostatečný vliv při určování průběhu „boje“, tj. zaručí výkon vlivu při rozhodování výkonných orgánů.

I v případě „zázemí“ může být naše zjištění, jakmile je vysloveno, stěžejní zásadním způsobem překvapující. Foucaultův pohled na symbiózu vědění a moci již natolik zdomácněl ve společenskovědním diskurzu, že tato hypotetická potencialita je přijímána rovnou jako fakt, který snad ani nezaslouží, aby byl prokazován. Ovšem ani v tomto případě nemůžeme souhlasit se „samozřejmostí“ nálezu. Sice se v něm potvrzuje, že moc závazně určovat definice situací druhým osobám (definiční moc) v daném případě zásadně ovlivňuje průběh otevřených i skrytých spravedlnostních rozepří, ale ze zjištění nutně nevyplývá, že se jedná o samozřejmý projev obecné tendence. Máme totiž dobré důvody se domnívat, že spravedlnostní rozepře se stávají spravedlnostními rozepřemi v pravém slova smyslu teprve tehdy, když o jejich výsledku nerozhoduje mocenská převaha, ale síla znalosti a argumentace. V případě „zázemí“ je tedy ve hře v posledku definiční moc. Ta otevírá prostor pro účinné thomasovské „znalostní“ ovlivňování rozhodovacích procesů, které se ovšem mohou prosazovat jedině tehdy, existuje-li přiměřené „bojiště“.

Spolu s uvedenými zjištěními vychází současně najevo, že při užití textové analýzy pro rekognoscaci struktur diskurzních vzdáleností musíme počítat s určitou závislostí výsledků na způsobu sestavení korpusu. V mediální komunikaci o lidských právech jsme objevili diskurzni „dvojpolí“. K takové parciální dominanci hned dvou „oddělených“ problematik – dětí a cizinců – ve výpovědním prostoru zřejmě přispěl výběr aktivistických organizací. Lze si položit otázku: Přidala by volba další handicapované skupiny další „pole“ k rodícímu se „mnohopolí“? Anebo by zvětšování korpusu i jeho diverzity vázané na odlišnou relevanci vedlo k „evoluci“ výpovědního prostoru i jeho strukturace, ve kterém by naopak význam uvažovaných dílčích problematik zanikl? Neměli bychom být takovým výsledkem překvapeni, protože tato možnost logicky vyplývá z faktu, že použitá textová analýza odhaluje „jen“ relativní dominanci určité strukturace. Pozorovanou závislost výsledných konfigurací na sestavení korpusu lze ovšem také v jistém smyslu přivítat. Ukazuje citlivost metody pro určité (zajisté ne všechny) odlišnosti vypovídání, a tak otevírá prostor pro rozvinutí explorační strategie.

V režimu „měkkého“ testování hypotéz jsme došli k závěru, že nalezené strukturní souvislosti studovaných mediálních komunikátů se sobě nejen podobají, ale navíc průhledně odpovídají typu relevance určující sestavení korpusů. Tento nález může znamenat dvojí věc. Je možné, že jsme objevili obecnou strukturní souvislost, se kterou se v následujících explorativních analýzách setkáme prakticky všude. Je však také možné, že to byl právě typ relevance zvolený při sestavování korpusu, který předurčil námi nalezený typ strukturních souvislostí. Vypovídání o spravedlnosti nemusí být homogenně formováno stejnými strukturními tlaky, naopak ty se mohou měnit spolu s typem relevancí. Tento výzkumný problém zjevně není možné vyřešit bez dalších analýz. Naše očekávání jsou v této záležitosti rozporná. Na jedné straně jsme přesvědčeni, že spravedlnost úzce souvisí s nárokováním, které se váže na koordinaci lidského jednání, sdílení identit a sociální reality, ale na druhé straně tušíme, že další podobné analýzy budou ještě velmi výrazně dotvářet obraz diskurzu spravedlnosti, který tato studie nabízí.

Od textových analýz nemůžeme očekávat, že samy o sobě (bez zasazení do kontextu dalších analýz) vyřeší náš hlavní sociologický problém, kterým je zkoumání účinků spravedlnostních rozepří na proměny a rozvoj soudobých společností. Proto skromněji jsme chtěli jejich pomocí ukázat, že zmíněné rozepře se odehrávají v rozpoznatelných strukturách, které jsou ve zřetelném vztahu k diskurzním praktikám ne/spravedlnosti. Účinky působení diskurzního pole na formování a rozmístování výpovědí byly přitom modelovány jako výpovědní prostory, ve kterých vztahy mezi nejfrekventovanějšími slovy (resp. skupinami úzce sémanticky příbuzných, významově samostatných slov) jsou vyjadřovány jejich vzdáleností. V našem konkrétním případě prokazujeme, že výpovědi tří věcně odlišně zaměřených aktivistických organizací, získané z jejich publikačních míst, jsou formovány diskurzem projevujícím se v oddělování výpovědí o situaci mluvčích, popř. subjektů jejich ochrany, od výpovědí o požadavcích a vyjednávání. Tato skutečnost nám však neříká, že oním výše zmíněným diskurzem musí být „diskurz spravedlnosti“. Lze například namítnout, že se jedná o diskurz veřejného nárokování, který působí na diskurzní praktiky všech organizací vznášejících nároky. Námitka je oprávněná, ale po uskutečnění prvních analýz nejsme, a ani nemůžeme být připraveni ji diskutovat. Je každé diskurzní usilování o spravedlnost nárokováním? A naopak, vyvolává každé nárokování *in potencia* otázku oprávnění, a tím i spravedlnostní rozepří? Jakou roli zde sehrává konstituování veřejné sféry? To všechno jsou otázky, které tvoří součást výzvy k dalšímu rozvíjení explorační strategie a možná i k zapojení dalších typů analýz do výzkumu.

MARTIN HÁJEK je odborným asistentem na katedře sociologie Fakulty sociálních věd UK. Zabývá se sociologií sociálních norem a morálky. V současnosti vede výzkumný tým zkoumající praktiky ne/spravedlnosti v naší společnosti.

JIŘÍ KABELA je docentem sociologie na FSV UK. Zabývá se ekonomickou sociologií a dynamikou moderních společností. Je autorem knih *Prerody – principy sociálního konstruování (1998)* a *Z kapitalismu do socialismu a zpět (2005)*.

KATEŘINA VOJTÍŠKOVÁ studovala biologii na Přírodovědecké fakultě UK. Nyní je studentkou magisterského studia sociologie (zaměření Dynamika současných společností) na FSV UK.

Literatura

- Alexa, M. 1997. *Computer-assisted text analysis methodology in the social sciences*. ZUMA – Arbeitsbericht 97/07. Mannheim: ZUMA.
- Berelson, B. 1971. *Content Analysis in Communication Research*. New York: Hafner Publishing Company.
- Bernard, H. R., G. W. Ryan. 1998. „Text Analysis. Qualitative and Quantitative Methods.“ Pp. 595–646 in H. R. Bernard (ed.). *Handbook of Research Methods in Cultural Anthropology*. Walnut Creek: AltaMira.
- Brier, A. 2003. *Analysis of joint frequencies of words in a text: User notes for Hamlet for Windows*. Southampton University: University Computing Service.
- Carley, K. 1993. „Coding choices for textual analysis: A comparison of content analysis and map analysis.“ *Sociological Methodology* 23: 75–126.
- Cox, T. F. M. A. A. Cox. 2001. *Multidimensional Scaling*. Boca Raton, FL: Chapman and Hall/CRC.
- Chung, Y. M., J. Y. Lee. 2001. „A corpus-based approach to comparative evaluation of statistical term association measures.“ *Journal of the American Society for Information and Technology* 52: 283–296.
- Dagan, I. 2000. „Contextual Word Similarity.“ Pp. 459–476 in R. Dale, H. Moisl, H. Somers (eds.). *Handbook of Natural Language Processing*. New York: Marcel Dekker, Inc.
- Deleuze, G. 1996. *Foucault*. Praha: Herrmann a synové.
- Elster, J. 1992. *Local Justice. How Institutions Allocate Scarce Goods and Necessary Burdens*. New York: Russell Sage Foundation.
- Eyerman, R., A. Jamison. 1991. *Social Movements: A Cognitive Approach*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Firth, J. R. 1957. „A Synopsis of Linguistic Theory 1930–1955.“ Pp. 1–32 in J. R. Firth (ed.). *Studies in Linguistic Analysis. Special volume of the Philological Society*. Oxford: Blackwell. (Reprinted in F. R. Palmer (ed.). 1968. *Selected Papers of J. R. Firth 1952–1959*. London: Longman.)
- Fiss, P. C., P. M. Hirsch. 2005. „The Discourse of Globalization: Framing and Sensemaking of an Emerging Concept.“ *American Sociological Review* 70: 29–52.
- Foucault, M. 2002. *Archeologie vědění*. Praha: Herrmann a synové.
- Franzosi, R. 2004. *From Words to Numbers. Narrative, Data and Social Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Franzosi, R., J. W. Mohr. 1997. „New Direction in Formalization and Historical Analysis.“ *Theory & Society* 26: 133–160.
- Gephart, R. 1997. „Hazardous Measures: an Interpretive Textual Analysis of Quantitative Sensemaking During Crises.“ *Journal of Organizational Behavior* 18: 583–622.
- Hájek, M. 1995. „„Tanec na hraně nože“: strategie konstrukce sociálních problémů.“ *Sociologický časopis* 31: 100–117.
- Hebák, P., J. Hustopecký, I. Pecáková, M. Průša, H. Řezenková, A. Svobodová, P. Vlach. 2005. *Vícerozměrné statistické metody*. Díl 3. Praha: Informatorium.
- Krippendorff, K. 2004. *Content analysis: An introduction to its methodology*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Matějí, P., K. Vlachová. 1995. „Od rovnostářství k zásluhovosti? Česká republika mezi dvěma ideologiemi distributivní spravedlnosti.“ *Sociologický časopis* 31: 215–239.

- Mohammad, S., G. Hirst. 2005. „Distributional Measures as Proxies for Semantic Relatedness.“ [online]. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers. [cit. 5. 12. 2005].
Dostupné z:
<<http://ftp.cs.toronto.edu/pub/gh/Mohammad+Hirst-2005.pdf>>.
- Mohr, J. W. 1998. „Measuring Meaning Structures.“ *Annual Review of Sociology* 24: 345–370.
- Piven, F. F., R. Cloward. 1977. *Poor People's Movements: How They Succeed, Why They Fail*.
New York: Vintage.
- Popping, R. 2000. *Computer-assisted Text Analysis*. London: Sage.
- Powel, L. A. 2004. „Visualizing Co-occurrence Structures in Political Language: Content Analysis, Multidimensional Scaling, and Unrooted Cluster Trees.“ *Journal of Diplomatic Language* [online] 1 (4) [cit. 5. 12. 2005]. Dostupné z:
<<http://www.jdlonline.org/I4Powell1.html>>.
- Roberts, C. W. (ed.). 1997. *Text Analysis for the Social Sciences: Methods for Drawing Statistical Inferences from Texts and Transcripts*. Mahwah, New York: Lawrence Erlbaum Associates.
- Shapiro, G. 1997. „The future of coders: Human judgements in a world of sophisticated software.“ Pp. 225–238 in C. W. Roberts (ed.). *Text Analysis for the Social Sciences: Methods for Drawing Statistical Inferences from Texts and Transcripts*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Shepard, R. N. 1980. „Multidimensional Scaling, Tree-Fitting, and Clustering.“ *Science* 210: 390–398.
- Shepard, R. N., A. K. Romney, S. B. Nerlove (eds.). 1972. *Multidimensional scaling: Theory and applications in the behavioral sciences*. New York: Seminar Press.
- Snow, D. A., E. B. Rochford, S. K. Worden, R. D. Benford. 1986. „Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation.“ *American Sociological Review* 51: 464–481.
- Snow, D. A., S. A. Soule, H. Kriesi (eds.). 2004. *The Blackwell Companion to Social Movements*. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing.
- Spector, M., J. I. Kitsuse. 1987. *Constructing social problems*. Menlo Park, CA: Cummings.
- Steinberg, M. W. 1998. „Tilting the Frame: Considerations on Collective Action Framing from a Discursive Turn.“ *Theory and Society* 27: 845–872.
- Steinberg, M. W. 1999. „The Talk and Back Talk of Collective Action: A Dialogic Analysis of Repertoires of Discourse among Nineteenth-Century English Cotton Spinners.“ *American Journal of Sociology* 105: 736–780.
- Tilly, C. 2004. *Social Movements, 1768–2004*. Boulder: Paradigm Publishers.
- Vlachová, K., P. Matějů. 1998. „Role politicky relevantních hodnot ve volebním rozhodování v České republice.“ *Sociologický časopis* 34: 171–194.